

Den Sorte Død som afspejlet i skandinavisk arkitektur og kunst

Af Ebbe Nyborg

1 Indledning

Dette indlæg er et forsøg på at inddrage nogle mindre påagtede kilder til pesten i 1300-talet. De arkitektoniske og billedlige vidnesbyrd er indirekte og vanskelige at håndtere. Derfor burde man måske kun tage dem i brug, når alle andre kildetyper er mere eller mindre fraværende. Dette er i væsentlig grad tilfældet i Skandinavien, ganske særlig når det gælder Danmark og Sverige.¹ Her skal forsøget gøres.²

Vore arkitektoniske og billedlige vidnesbyrd er vel tilstrækkelige til at give en generel fornemmelse af, at pesten faktisk var i Skandinavien, og at man også her kendte til både økonomiske tilbageslag og en atmosfære af apokalyptisk frygt.

At illustrere dette var ikke det oprindelige formål med denne artikel. Den nok så ambitiøse hensigt var at belyse, i hvilket omfang denne type vidnesbyrd lod sig forbinde med mere specifikke pestudbrud. Dette er, som det vil fremgå, næppe muligt. Alligevel vil dateringsproblematikken blive fastholdt som noget meget væsentligt. Heri synes at ligge den bedste mulighed for at efterprøve materialets udsagnskraft og muligheder.

2 Arkitektoniske vidnesbyrd

Det er en talemåde blandt arkitekturhistorikere, at en katedral, der ikke stod færdigbygget ved midten af 1300-tallet, risikerede aldrig at blive færdig overhove-

det. Et godt eksempel er domkirken i Köln, hvis vældige højgotiske kor stod færdigt 1322, mens det lave karolingiske skib ventede på en tilsvarende nybygning. 1388, ca. 40 år efter Den sorte Død, havde man nok fået bygget en del på de to vesttårne, men ellers havde arbejderne ligget ganske stille. Og de blev som bekendt ikke genoptaget før i 1800-tallet, da man færdiggjorde domkirken som et monument over den voksende tyske nationalisme og industrialisme.³

Der findes i Skandinavien en domkirke, hvis bygningshistorie minder ganske meget om Kølns, nemlig katedralen i Trondheim, der var sæde for de norske ærkebiskopper og ramme om kulten for den nationale kongehelgen S. Olav. Som det fremgår af et stik fra 1661 (fig. 1), efterlod middelalderen kun dele af kirken ved magt, nemlig de partier, som var afsluttet før Den sorte Død. Det drejer sig om 1100-tallets tværskib og koret med den ottekantede S. Olavs 'Corona', der var opført i årtierne frem til midten af 1200-tallet. Det skib, der herefter blev sat i værk, vises på stikket fra 1661 kun som en ruin. Og således henlå skibet indtil 1800-tallets nationale opvågning genrejste domkirken til sin 'gamle' storhed. Skibet blev genopført under inspiration af de såkaldte 'Englekor' i Lincolns domkirke. Og man rejste en skulpturprydet vestfacade, af hvilken de to nedre etager fremstår mere eller mindre originale og vidner om de betragtelige ambitioner, der har ligget bag de originale planer.⁴

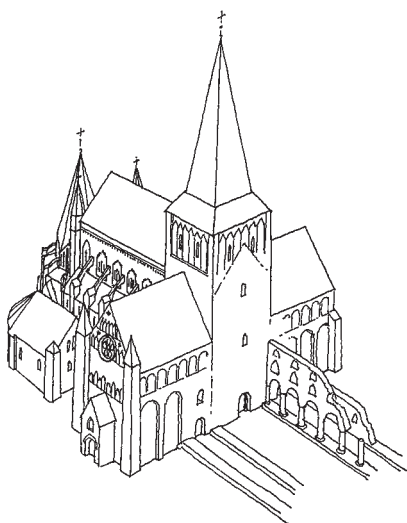

Fig. 1. Tronhjem Domkirke set fra nord 1661.
Kobberstik af J. M. Maschius. Efter Lysaker.

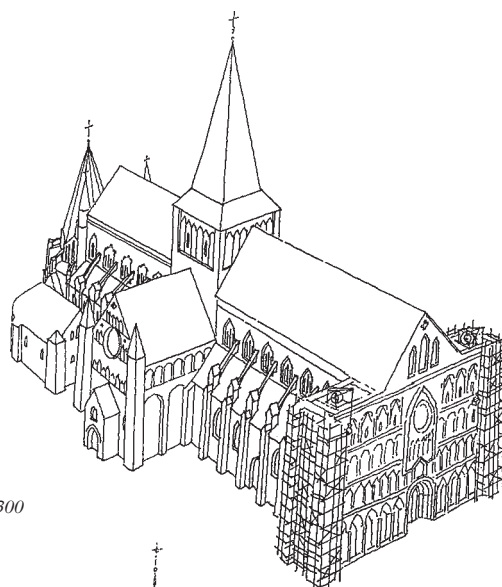
For nylig har Øystein Ekroll forsøgt at anskueliggøre domkirkens middelalderlige bygningshistorie i en lang række stadier (fig. 2),⁵ der giver et godt indtryk af domkirken som vedvarende byggesplads. Tidligere bygningsafsnit på stedet genbruges, så længe det er muligt og nyttigt, nye byggeplaner lægges, ændres og opgives, af og til fordi en ny bygmester er kommet stil, af og til af liturgiske, økonomiske eller andre grunde. Med sådanne generelle omstændigheder er det ikke let at udpege byggestop, der kan sættes i direkte forbindelse med bestemte katastrofer som ildebrand, sammenstyrtning eller en pest med efterfølgende mangel på penge, arbejdskraft etc. Strengt taget kan mange vanskeligheder

ved at føre byggeprogrammer ud i livet utvivlsomt føres tilbage til, at de originale planer var lovlig ambitiøse.

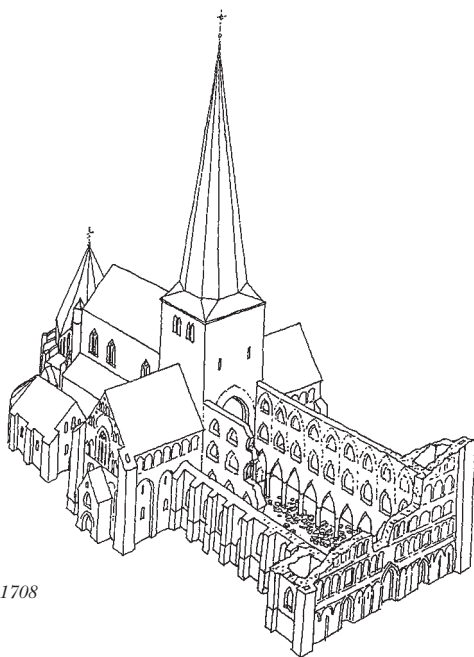
Det sidste har næsten med sikkerhed været en faktor i Trondheim. De planer for et nyt skib, ærkebisperne satte i værk midt i 1200-tallet, ville ganske have overstrålet alle katedraler i det øvrige Skandinavien og Nordtyskland. Øystein Ekroll lader arbejdet være næsten afsluttet ca. 1300 (fig. 2), men han lader plads for sine tvivl ved at vise stilladser omkring vestfronten og dens tårne. Faktisk behøver arbejderne end ikke at have været færdige 1328, da en ildebrand hærgede store dele af domkirken, åbenbart især det nye skib. Ærkebiskop Eilif noterede, at ikke blot tagene

1220-50

1250-1300

1531-1708

I dag

Fig. 2. Trondheim Domkirke, stadier i bygningens utvikling set fra nordvest. Etter Ekroll 1997 og Ecclesia Nidrosiensis 2003. Copyright Ø. Ekroll og K-F. Keller.

brændte, men også »stenstolperne«, pillerne og stensbuerne, således at bygningen behøvede øjeblikkelig hjælp. Sandsynligvis var disse arbejder ikke bragt til en afslutning ved Den sorte Døds komme 1349-50. Ikke blot ærkebiskop Arne blev offer for sygdommen, det samme blev alle kannikkerne undtagen en!⁶

Hvis skibet havde været afsluttet ved pestens komme, ville der næppe have været noget efterfølgende byggeproblem for efter-pestens samfund med dets utvivlsomme mangel på resurser og arbejdskraft. Men det tiltagende forfald (fig. 2) må vise, at skibet ikke er blevet færdigt ved pestens komme eller for den sags skyld senere. Ikke engang til nødvendigt vedligehold af mure og tage har der åbenbart kunnet findes midler. Alle kræfter blev samlet om opretholdelsen af koret og tværskibet, hvor menigheden måtte rykke sammen indtil 1800-talet.

Således blev planen om en vældig domkirke i Trondheim øjensynligt et offer for sin egen storhed, for ildebranden 1328 og vel ikke mindst for Den sorte

Død. Da pesten ramte, var skibet formentlig næsten færdigt. Men selv det begrænsede tilbageværende arbejde synes at have været for meget for efter-pestens samfund. Og så er det hele begyndt at rulle baglæns.

En på flere måder lignende situation må have gjort sig gældende ved opførelsen af Odense Domkirke. Også den husede en national helgenkonge, S. Knud. Endnu sidst i 1200-tallet stod her en tufstenskatedral med krypt, som var opført af engelske munke ca. 1100, og som nu har været anset for stærkt forældet. Initiativet til en fuldstændig nybygning i højgotisk stil blev taget af biskop Gisico (1286-1300) og mindet på to inskriptioner (i sortglaseret tegl) under sideskibenes murkroner. De nævner Gisico som opfører af bygningen og synes i poetisk form at rumme årstallet »1301«. ⁷

Som det fremgår (fig. 3 til venstre) blev Gisicos byggeri påbegyndt i vest med et højt teglstensskib, som i første omgang sluttede sig til tufstenskirkens tværskib. Nogle fundamenter til en tresidig gotisk korafslutning øst for den romanske apsis (ikke vist på

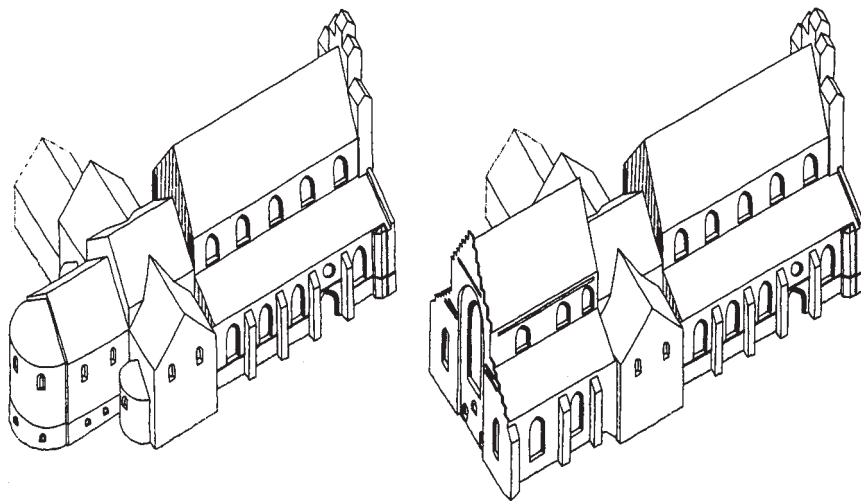

Fig. 3. Odense Domkirke, stadier i bygningsudvikling set fra nordøst. Til venstre: Den af biskop Gisico påbegyndte nybygning, som den var nået frem o. 1350. Til højre: Byggeriet efter genoptagelsen 1400-25. Tilbage stod sammenbygningen af de gotiske bygningsdele, der fandt sted o. 1475. Efter Danmarks Kirker.

tegningen) er måske samtidige med Gisicos skib og viser da, at der også har været arbejdet på et nyt og ambitiøst omgangskor. Hvorom alting er, så er dette aldrig kommet til udførelse.⁸

Afladsbreve til fordel for domkirkens byggeri 1310 og 1345 antyder, at arbejderne strakte sig godt ind i 14. årh. Ved pestens ankomst har de ikke været meget mere fremskredne end vist på fig. 3 til venstre. Det romanske kor og tværskib ventede stadig på at blive afløst af en monumental fortsættelse østover. Denne katedral lignede i høj grad en kandidat til vanskeligheder.

Det kan siges ret sikkert, at der praktisk taget ikke var tale om byggeaktivitet i det halve århundrede efter Den sorte Død. Først i årene 1400-25 blev arbejderne genoptaget og det på en lidt kuriøs måde, eftersom man lod det gamle tværskib stå som en art mellembygning, mens et nyt kor blev opført til erstatning for det romanske (fig. 3 til højre). Hermed manglede man blot at fjerne tværskibet og føje de to gotiske bygningsdele sammen, hvilket skete o. 1475. Kirken blev færdig.

Hvordan skal man nu vurdere Den sorte Døds mulige indflydelse på byggeriet i Odense? Måske var bispens og klostrets resurser allerede pressede før pestens udbrud. Faktisk understreger afladsbrevet 1345 udtrykkeligt kirkens fattigdom og utilstrækkelige indkomst, der forhindrede den i at afslutte sin for længe siden påbegyndte nybygning uden hjælp fra de troende. Man skal selvfølgelig være opmærksom på, at der her er tale om en standardformular.

Om ikke allerede før pesten må man snart efter den have opgivet det projekterede omgangskor, hvilket har betydet en betragtelig reduktion i planerne. Og det kan næppe have været et tilfælde, at slet intet arbejde fandt sted i anden halvdel af 1300-tallet. Disse årtier repræsenterer på enhver måde et lavpunkt, når det gæl-

der kirkebyggeri i Danmark. Først med 1400-tallet fik byggeriet en ny start – i Odense og andetsteds.

Og her kan man notere sig en vigtig forskel til Norge, hvor der praktisk taget ikke blev opført en eneste stenbygning mellem Den sorte Død og Reformationen! Hele teknikken og håndværket til stensbearbejdning døde ud, efter at mængden af byggearbejder var sunket under en vis kritisk masse.⁹ Dette skete ikke i det øvrige Skandinavien, men i nogle områder var det formentlig lige ved at ske.

Går vi en smule ned i kirkernes størrelsesskala og bliver i Odense stift, falder blikket på cistercienserkirken Holme (*Insula Dei*), der nu indgår i herregården Brahetrolleborg. Her kom kirkebyggeriet i gang o. 1250 og trak ud, til det stod næsten færdigt i første halvdel af 1300-tallet (fig. 4 tv.). Bygningen udgjorde da en basilika med korsarmkapeller. Kun midtski-

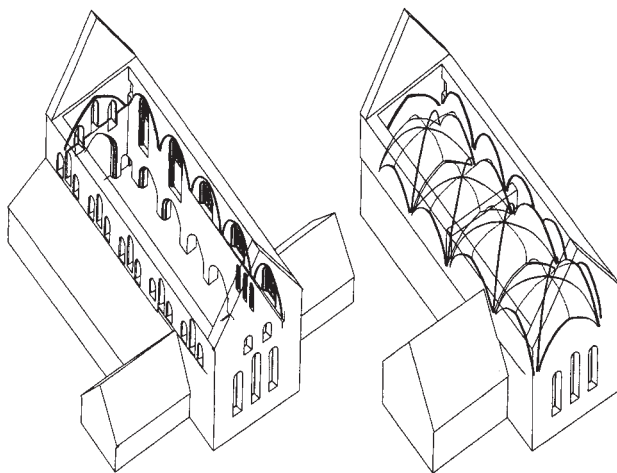

Fig. 4. Holme Klosterkirke, to stadier i kirkens udvikling set fra sydøst. Til venstre: Kirken i første halvdel af 1300-tallet med anlæg til aldrig fuldførte hvælv i midtskibet. Til højre: Kirken o. 1450 med fire lavere hvælv indbygget. Sideskibe og korsarmkapeller er opgivne. Efter Hædersdal 1990.

bets overhvelving manglede, men var forberedt som fem hvælv. De blev imidlertid aldrig bygget, og rummet kom til at stå med et interimistisk træloft indtil o. 1450, da man i stedet indsatte fire lavere hvælvninger af uens højde (fig. 4 th.). Formentlig samtidig opgav man såvel sideskibene som korsarmskapellerne, idet det søndre dog blev inddraget i klosteranlægget.¹⁰ I Holme kloster ser vi altså, som i Odense, et fuldstændigt ophør af byggeriet efter midten af 1300-tallet, og det selv om det praktisk taget var afsluttet, da pesten kom. Og da man endelig tog fat med at færdiggøre kirken, valgte man at opgive store dele af den allerede stående bygning – velsagtens en langtidsvirkning af 1300-tallets katastrofer.

Noget tilsvarende kan ses i Jylland, eksempelvis ved franciskanerkirken i Horsens, hvor en nybygning af skibet gik i stå i løbet af 1200-tallet og aldrig blev fuldført.¹¹ Ved en anden nærliggende klosterkirke, Asmild ved bispebyen Viborg, skete der ligefrem – som i Holme – reduktioner i den allerede stående bygning. Her er den treskibede højmiddelalderlige basilika blevet berøvet både sine sideskibe og et usædvanlig stort romansk tårnanlæg med vestapsis. Det er ikke muligt at sige nærmere, hvornår disse nedrivninger har fundet sted, lige som en årsag – indrømmet – kan ligge i en arkæologisk sandsynliggjort brand ved midten af 1300-tallet.¹² I lyset af vore tidligere eksempler er der dog anledning til at tilkende pesten en betydelig skyld i Asmild klosterkirkes senmiddelalderlige nedtur.¹³

Det er nærliggende at se bygningsreduktionerne i Horsens og Asmild i sammenhæng med en omfattende nedlæggelse af sognekirker, der fandt sted netop i det jyske område (fig. 5). Ikke færre end 111 højmiddelalderligere kirker (eller 10,4%) kan påvises at være forsvundet i senmiddelalderen (67) og på reformationstiden (44).¹⁴ Som det fremgår, er en nærme-

re datering også her vanskelig. Kirkerne er tydeligvis nedlagt der, hvor de i forvejen lå tættest og ganske særlig på de sandede jorde i Midtjylland. Det sidste må vise, at kirkerne normalt ikke er opgivet umiddelbart efter pesten som følge af en særlig stor dødelighed i de pågældende sogne. Nedlæggelserne er som hovedregel sket på noget længere sigt som en tilpasning til en ny demografisk situation.¹⁵

Eksempler på en umiddelbar nedbrydning kendes dog. Således oplyser Sjællandske Krønike under

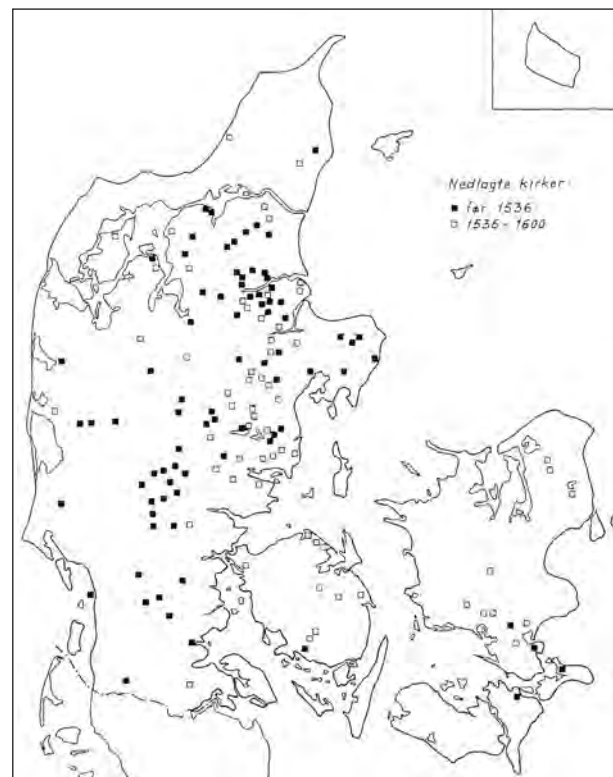

Fig. 5. Nedlagte landsbykirker i det nuværende Danmark 1300-1600. Efter Engberg 2001.

1357, at kong Valdemar Atterdag da lod nedbryde 11 kirker omkring byen Randers for at bruge deres sten i befæstningen.¹⁶ En så ukristelig handling er vel ikke uset fra brutale herskeres side. Men mon dog ikke den her skal ses i sammenhæng med, at oplandet da var mere eller mindre affolket som følge af pesten og de pågældende kirker derfor »overflødig«? Det var samme konge, som 1354 lige frem gav almen amnesti for alle straffe på liv og lemmer med henvisning til »den overvættets store befolkningsmangel i Danmarks Rige«.¹⁷

Det er fælles for de skandinaviske sognekirker, at der kun i meget beskedent omfang blev bygget ved dem i 1300-tallet. (jfr. fig. 6). De eneste, der faktisk blev genstand for en betydelig nybygning i dette århundrede, var kirkerne på Gotland. Denne øs særlig

Fig. 6. Fulltofta kirke i Skåne, en typisk sydskandinavisk sognekirke med kor og skib fra 11-1200-tallet, våbenhus og tårn fra 1400-tallet. Her synes den sociale orden i opløsning 1383, måske som følge af pestene: »Hidtil havde beboerne holdt daglige messer, våget og prist Gud i den hellige Magnhilds kapel på kirkegården. Men nu var det kun samlingssted for fedelspilere og sangere der promoverede skammelige sange og danse, fester, drikkeri og utugt – dette til fornærmelse for Gud, fare for deres sjæle og fortørmelse for mange andre«. Foto EN 1972.

ge rigdom fremgår med al tydelighed af dens kirker. I 1300-tallet foretog en række landsogne ambitiøse højgotiske nybygninger i langt større skala end de romanske og tidliggotiske kirker, de skulle afløse. Disse 1300-talsbyggerier blev hovedsagelig udført af én bygmester eller »Bauhütte«, der har fået navnet »Egypticus« på grund af sine karakteristiske »Hathorkapitæler«. Nogle af disse nybygninger blev afsluttet, men påfaldende mange blev afbrudt midtvejs og aldrig fuldendt.

Her er problemet naturligvis igen dateringen. Det har været antaget, at det tidligste højgotiske byggeri på øen, det store kapel ved Mariakirken i Visby, skulle tidsfæstes året 1349 og landsbykirkerne følgelig derefter. Dette ville lede til konklusionen, at afbrydelsen af Egypticus-byggerierne på Gotland formentlig måtte skyldes den danske konge Valdemar Atterdags plyndring og erobring af øen 1361. 1975 kunne Gunnar Svanström imidlertid vise, at det testamente, der formodedes at kunne datere det store kapel i Visby til 1349, i virkeligheden ikke havde noget at gøre med kapellet.¹⁸ Derfor kan Egypticus-arbejderne nu dateres mere frit i forhold til deres arkitektoniske forbilleder uden for øen. I første omgang har dette dog kun ført til en meget bred dateringsramme 1320-60.¹⁹

I de seneste årtier er dendrokronologi imidlertid blevet anvendt i videre udstrækning, og vi skal her se på nogle af resultaterne, selv om de for en dels vedkommende er omdiskuterede.²⁰ Lärbro kirke er som de fleste på øen fra 1200-tallet, kun tårnet et Egypticus-arbejde fra 1300-tallet. Dets hvælvning i 2. stokværk har mirakuløst bevaret sit stillads. Og dette træværk, så direkte forbundet med byggeriets afslutning, synes nu dateret 1339-41. Et årstal, der passer smukt med støbningen af kirkeklokken 1345.²¹ Her er man altså åbenbart blevet færdig lige før pesten.

Fig. 7. Lye kirke på Gotland set fra syd. Til højre 14. årh.s store korbyggeri, som aldrig er ført videre vestover med et nyt skib. Foto EN 1972.

Men hvad med de byggerier, der aldrig blev afsluttet? Øjensynligt har kun to sådanne fået en dendrokronologisk datering, der står nogenlunde uantastet. Det ene er Lye kirke (fig. 7), som Egyptianus-mesteren har forsynet med et stort og højt kor, tænkt som første etape i en nybygning, som skulle have fortsat videre vestover i samme skala. Men det skete aldrig, og dateringen af koret siger 1346.²² Her forekommer en nær sammenhæng med pesten sandsynlig. Man holdt vel en naturlig pause i byggeriet efter 1346 og har – efter pestens hærgen - aldrig fået genoptaget byggearbejdet.

Den anden kirke er Vallstena med en meget lignende bygningshistorie. Dog er nybygningen her kommet en smule længere, idet også en lille del af skibet er blevet rejst med et interimistisk tag og en forbindelse til det gamle skib. Her har man fornemmelse af et byggeri, der er blevet afbrudt med kort varsel. Men den umiddelbare årsag kan næppe have været Den sorte Død, eftersom nybygningsarbejderne åbenbart kan dateres 1320.²³

Man kunne ønske sig flere og sikrere dendrokronologiske dateringer. Indtil da må situationen i Vallstena advare imod at knytte de uafsluttede gotlandske Egyptianus-byggerier alt for generelt og entydigt til Den sorte Død. Byggerier kan være løbet ind i langvarige byggestop årtier før pestens komme. Og byggestoppene kan være blevet permanente ikke blot på grund af pestepidemierne, men også af andre årsager såsom kong Valdemars nævnte hærgen 1361.²⁴

3 Den makabre billedkultur i Skandinavien

Vi skal nu bevæge os fra pestens mulige indflydelse på arkitekturen – der alene fremstår negativ – til dens eventuelt mere skabende og igangsættende betydning for den såkaldte 'makabre' billedkultur. Karakteriserende er denne kulturs krasse påmindelse om døden, *memento mori*, i skikkelse af den personlige, fysiske død med en udpensling af ormes og tuders fortæring af den døde krop. Denne interesse var ukendt for højmiddelalderen, der anså den 'anden død' (dommedag) for den eneste af betydning, og som måtte opfatte en sådan svælg i den fysiske død som næsten ukristelig.

Når 13-1400-tallets makabre kultur er så forbundet med vore forestillinger om Den sorte Død, er det ikke uden grund. Men sammenhængen opfattes ofte for kausal. Væsentlige elementer i den makabre kultur var til stede årtier før pesten. Et vigtigt element, som sjældent nævnes i denne sammenhæng, er smertekrucifikset (*crucifixus dolorosus*), som havde sine forudsætninger ikke mindst i det sene 13. årh.s mystikere og deres nærmest ekstreme indlevelse i Jesu martring på korset. Sådanne krucifikser er udbredte i Europa, og de benævnes ofte »Pestkreuze« (pestkrucifikser). Men faktisk slog de igennem allerede lige o. 1300.²⁵ Kunne man tænke sig, at en datidig kirkegæn-

ger efter at have skuet sin frelser i en så ekstrem pinsel, skulle have kunnet bevæges til at føle ruelse over sin egen død og forgængelighed med hjælp af mindre stærke billedudtryk? Her var en billeddynamik, som åbenbart ikke 'behøvede' nogen pest.

I Skandinavien er smertekrucifikser ikke lettere at datere end i det øvrige Europa. De er ganske talrige, ikke mindst i Sverige (fig. 8) og Finland.²⁶ I (det nuværende) Danmark synes 1300-tallets henved 110 smertekrucifikser at falde i to hovedgrupper, en sydlig fra århundredets første årtier og en nordlig, der næppe kan dateres nærmere end 1300-tallets anden halvdel.²⁷

Klassiske scener i den makabre billedgenre er motiver som Dødedansen, »Frau Welt« (Verdslighedens fyrstinde med hul ormædt ryg), lykkehjulet, De tre levende konger, der møder sig selv som dødninge, og gravkulturens såkaldte »Transi«. De sidste (af *trans eo* = gå over) er fremstillinger af den døde liggende som et ormædt lig under hans officielle 'levende' gravfigur med alle dens sociale distinktioner.

Den makabre kultur, der udvikledes i 1300-tallet, er blevet karakteriseret som en 'skyld-kultur', der tydeligvis udsprang af et behov for dyb personlig bod og ydmygelse over for en krænket Gud.²⁸ At sådanne behov udløstes af Den sorte Død og af de følgende europæiske pestudbrud er ganske åbenlyst ud fra skriftlige kilder. Men hermed være ikke sagt, at epidemierne skabte eller formede den makabre kultur på en måde, så man kan slutte frem og tilbage mellem pestudbruddene og memento mori-motiverne. Forholdet mellem pestudbruddene og billedkunstens såkaldte »pest-temaer« var øjensynligt mindre kausalt end det var 'atmosfærisk'.²⁹

Vanskelighederne ved at etablere et mere direkte forhold mellem pesten og den makabre kunst frem-

Fig. 8. Smertekrucifiks i Hogstad kirke i Östergötland, o. 1350. Blikket er angstfuldt, figuren er sammensunken og forslået, og blodet hænger i tykke klaser fra sårene. Foto EN 1981.

går ikke mindst når det gælder dødedansen, et af de motiver, der givetvis er yngre end Den sorte Død. Det er meget svært at komme tilbage før 1400 med eksempler på motivet, der i øvrigt har litterære forud-

sætninger og må være udviklet af legenden om de tre levende og de tre døde, måske også af visse traditioner for en konkret dans på kirkegårdene.³⁰ I Skandinavien optræder motivet ikke før 1400-tallets midte, således i den finske Ingå kirke og i de sydsandinaviske kirker Jungshoved, Nørre Alslev, Egtved og S. Petri i Malmø.³¹

Langt de fleste af memento mori-motiverne er tværtimod væsentlig ældre end Den sorte Død, idet de kan føres tilbage til 11-1200-tallet. Selv om pesten således ikke kan have været skyld i disse motivers op-

komst, kan den jo udmærket have været af betydning for deres større udbredelse og mere markant 'makabre' fremtræden fra og med 1300-talet. Ligeledes kan der selsagt tænkes at ligge pestudbrud bag konkrete senmiddelalderlige udsmykninger med stærkt appellerende bodsmotiver.

I de følgende skandinaviske eksempler vil vægten blive lagt på 1300-tallet. Fremstillinger af 'Frau Welt', der har rødder i 13. årh., kendes i Skandinavien fra Ängsjö kirke i Mellemsverige og Skibby kirke på Sjælland.³² Den første fremstilling kan dateres mellem

Fig. 9. Lykkehjulet, kalkmaleri fra o. 1325-50 i Birkerød kirke på Sjælland. Af den døde konge liggende under hjulet ses hovedsagelig den affaldne krone og lidt af hans skriftbånd: »sum sine regno«. Midt i hjulet vises kongen konfronteret med sig selv i skikkelse af en ormædt benrad. Foto EN 2007.

1346 og 1359 og kunne således have sammenhæng med pesten. Men motivets underordnede rolle i kirken samlede udsmykning må tale imod. I Skibby dateres malerierne normalt o. 1325-50, hvilket jo ikke ganske udelukker en udførelse lige efter Den sorte Død.³³ Et andet tidligt motiv er legenden om de tre levende konger, der møder sig selv i skikkelse af ormædte dødnings, som foreholder dem: »Som I er, har vi været, og som vi er skal I blive!«. I Skandinavien møder vi bl.a. fremstillingen i den nævnte Skibby kirke,³⁴ hvor forekomsten af flere Memento mori-motiver kunne antyde, at udsmykningen er malet på et tidspunkt, hvor der har været en særlig klangbund.

Et tredje tidligt motiv er lykehjulet, der optræder i Danmark allerede i 1100-tallet, men som først når en større udbredelse i 1400-tallets danske og svenske kalkmalerier. Et par eksempler fra 1300-tallet findes i Skånske og Sjællandske kirker, i Norra Mellby vel fra o. 1325,³⁵ i Birkerød fra o. 1325-50 (fig. 9), og

i Bregninge fra o. 1380. I den sidste kirke ser man også De tre levende og De tre døde konger foruden et sjældent billede af døden som apokalyptisk rytter (fig. 10). Det sidste har et samtidigt sidestykke i den nærliggende Højby kirke, hvor man ser en overdådig klædt jæger på sin gangster sindigt forfulgt af døden, der kommer ridende bagefter på en okse og har sin pil rede til skud.³⁶

De egentlige makabre motiver kan ikke siges at have spillet nogen særlig stor rolle i 1300-tallets skandinaviske kirkekunst, hvor de i vid udstrækning ses centreret i det gamle Østdanmark (Sjælland og Skåne). At disse landskaber skulle have været særlig hårdt ramt af pesten, er der vel intet, som tyder på. Snarere må man opfatte dem som generelt ret velstående områder, hvor man selv i det hårdt plagede 1300-tal kunne finde på at bygge nye hvælve i kirkerne, og hvor der derfor var basis for et vist monumentalmaleri. Kalkmalerne har ikke overraskende været leveringsdygti-

Fig. 10. Døden som den fjerde apokalyptiske rytter (Åb. 6,8), kalkmaleri fra 1375-1400 i Bregninge kirke på Sjælland. Hans skriftbånd må formentlig læses »Jeg bringer døden med vold, jeg tager ung og gammel«. Til højre en allegori på Kristi offerdød, pelikanen der hakker sig selv i brystet og fodrer ungerne med sit blod. Foto EN 1972.

ge i tidens motiver. Mere påfaldende er det måske, at de andre nordiske områder med en levende kalkmaleritradition i 1300-tallet, praktisk taget ikke synes at have kendt Memento Mori-motiver. Det drejer sig om Mellemsverige og først og fremmest Gotland.

Sådanne forskelle gør sig imidlertid gældende over hele Europa, uden at de særlig let lader sig forklare. Som karakteristisk for de makabre motiver i Norden må fremhæves, at de ikke omfatter de mest sofistikerede og åbenlyst pestrelaterede temaer. Således viser de som nævnt nok døden med bue og pil. Men der findes ingen eksempler på de fra Italien og Centraleuropa kendte billeder af dødens triumf, hvor hans pile træffer de ulykkelige med store og tydeligt markerede pestbylder. Der kendes heller ikke noget nordisk Transi-gravmæle fra middelalderen. Typens europæiske fremkomst sættes normalt o. 1400, men nye vidnesbyrd tyder på, at der faktisk kan påvises et schweizisk eksempel i chapelle Saint-Antoine i La Sarraz tilbage til 1363, og at denne dybt ydmyge selv-

Fig. 11. Peder Oxø til Gisselsfeld liggende rustningsklædt med sin transi under sig i sarkofagen. Udsnit af epitafiet fra o. 1565, hvis kvalitet er fuldt på højde med tidens bedste i Vesteuropa. Foto EN 2004.

fremstilling således skulle kunne være vokset ret direkte ud af Den sorte Død.³⁷

I Skandinavien kendes transi-grave først fra 1500-tallet, således Peder Oxø fornemme vægepitafium fra o. 1575 i Øster Broby kirke på Sjælland (fig. 11). Typens sene ankomst er vel nok et vidnesbyrd om Nordens noget perifere plads i middelalderens kultur. Men netop denne forsinkelse viser vel også, hvor langtrækkende en indflydelse 1300-tallets makabre kunst og kultur må have haft både i tid og i rum.

Noter

1. Blandt de nyere bidrag til pestens historie i Skandinavien kan nævnes Ulsig 1991, Benedictow 2002 og Myrdal 2003.
2. Foredraget er først holdt ved symposiet »Living with the Black Death« på Odense Universitet i nov. 2004 og er trykt på engelsk i publikationen: Living with the Black Death, red. Lars Bisgaard & Leif Søndergaard, Odense 2009, s. 187-206.
3. Wolff 1974. Se også Der Kölner Dom 1980.
4. Fischer 1955-65.
5. Ekroll 1997, s. 148-158. Se også Ecclesia Nidarosiensis 2003.
6. Krefting 1899, s. 18-19.
7. Se, også for det følgende, Danmarks Kirker, Odense Amt bind 1 ved H. Johannsen og B. B. Johannsen, København 1990, og Hugo Johannsen & B. B. Johannsen 2001, især s. 42-58.
8. For en diskussion af disse fundamenteres betydning for domkirkens gotisering se Lovén 2006, s. 127-135.
9. Ekroll 1997, s. 57-57. Her drages konsekvenserne af pesten vel ikke fuldt ud. Således lægges der en del vægt på en dendrokronologisk datering af tagværket i Trondernes kirke i Nordnorge, der skulle datere skibets opførelse til o.1400. Reelt må kirken imidlertid have stået færdigbygget før pesten; men først o. 1400 har man åbenbart haft overskud til at lægge tag på skibet. Se Eide 2005.
10. Hædersdal 1990, s. 7-32, og Varming 1991, s. 7-12..
11. Danmarks Kirker, Århus Amt bind 9 ved H. Johannsen & B. B. Johannsen 2004-05, s. 5704-13.
12. Kristensen 1987, s. 62-64 og Vellev 1990.
13. Nyborg 1993, s. 242-247.
14. Engberg 2000, s. 7-17 og – med lidt andre tal – Wienberg 1993, s. 111-115.

15. Samme folkebevægelse imod det frodigere Østjylland kan iagttages efter 1600-tallets pestudbrud. Se Poulsen 1982, s. 125-181.
16. Ulsig 1991, s. 23.
17. Ulsig 1991 s. 22-23.
18. Sveriges Kyrkor, Visby Domkyrka, Kyrkobyggnaden, ved G. Svanström, Stockholm 1978, s. 99-107, 154-164.
19. Ullén 1996, s. 80.
20. Bråthen 1995. Kritik og rettelser ved E. Lagerlöf, T. Bartholin og R. Hauglid (samt gensvar fra Bråthen) i Fornvännen 1997-98.
21. Bråthen 1995, s. 61-63, 118 og Lagerlöf 1997 med henvisning til datering ved T. Bartholin. Se også Ullén 1996 s. 81-83 med note 38.
22. Bråthen 1995, s. 77-78, 118. Se også Lagerlöf 1997.
23. Bråthen 1995, s. 81-82, 112.
24. Naturligvis kan også økonomiske og strukturelle forhold have været af betydning. Wienberg 2001, s. 229-240, finder årsagen til de gotlandske kirkers »fald« alt for entydigt i kirkebyggernes »megalomani«.
25. For en diskussion af smertekrucifiksernes tidligste fremkomst se Hoffmann 2000, s. 9-82.
26. For Sverige se Karlson 1996, s. 204-12 og Jacobsson 1995, s. 113-185.
27. Wenningsted-Torgard 1994, s. 70-80.
28. En storartet oversigt over den makabre kultur og dens udtryk findes hos Binski 1996, s. 70-128. For de enkelte motiver se artikler i Lexikon der christlichen Ikonographie 1968-72.
29. Således Egger 1996, s. 9-33.
30. Rosenfeld 1974. For en kritik af dødedansenes hyppige datering efter konkrete pestudbrud se Egger 1996.
31. Nervander 1895, s. 65-82. Danmarks Kirker, Maribo Amt, ved O. Norm og Aa. Roussel, s. 1195-1197, Danske Kalkmalerier, Sengotik 1500-1535, udgivet af U. Haastrup, København 1991, s. 166-169. A Catalogue of Wall-Paintings II, 1976, s. 290-297.
32. Da ingen af fremstillingerne er skulpturelle, savner de figurens mest makabre element, den hule ormædte ryg.
33. Nisbeth 1988, s. 113-114, 172-77. Danmarks Kirker, Frederiksborg Amt IV ved M.-L. Jørgensen og H. Johannsen, s. 2675-2679 samt Kjær 1985, s. 1-13.
34. Danmarks Kirker, Frederiksborg Amt IV ved M.-L. Jørgensen og Hugo Johannsen, s. 2673-2674.
35. A Catalogue of Wall-Paintings III, 1976, s. 6-7. Dateringen her til o. 1275 må vel nok være for tidlig. I Norra Mellby er motivet

utraditionelt ved at vise et hjul med menneskets livsaldr.

36. Danmarks Kirker, Frederiksborg Amt II ved E. Moltke og E. Møller, s. 929-931, Holbæk Amt III-IV ved M.-L. Jørgensen og H. Johannsen, s. 1735-36, 2148-2149.
37. Körner 1997, s. 160-162 med fig. 122. Rouiller 1994 finder s. 221-223 en datering af monumentet til o. 1380-1400 sandsynlig.

Litteratur

- A Catalogue of Vall-Paintings in the churches of Medieval Denmark 1100-1600. Scania Halland Blekinge I-IV, udgivet af Knud Banning, Copenhagen 1976-82.
- Bartholin, T.: Dendrokronologiens tilfidelighed. Fornvännen 1998, s. 141-42.
- Benedictow, O.J.: Svartedauen og senere pestepidemier i Norge. Pestepedemiens historie i Norge 1348-1654, Oslo 2002.
- Binski, P.: Medieval Death. Ritual and Representation, London 1996.
- Bråthen, A.: Dated wood from Gotland and the diocese of Skara, Højbjerg 1995.
- Bråthen, A.: Kommentar till Erland Lagerlöfs debattinlägg "Dendrokronologin och Gotlands kyrkor" og Kommentar till Thomas Bartholing artikel om dendrokronologins tilförlitlighet. Fornvännen 1997, s. 207-08 og 1998, s. 258-59.
- Danmarks Kirker, udgivet af Nationalmuseet København 1933ff.
- Danske Kalkmalerier 1-8 udgivet af Ulla Haastrup med flere, København 1985-92.
- Der Kölner Dom im Jahrhundert seiner Vollendung 1-2. Katalog zur Ausstellung der Historischen Museen in der Josef-Haubrich-Kunsthalle Köln, udgivet af Hugo Borger, Köln 1980.
- Ecclesia Nidrosiensis 1153-1557. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie, redigeret af Steinar Imsen, Trondheim 2003.
- Egger, F.: Mittelalterliche Totentanzbilder. Todesreigen – Totentanz. Die Innerschweiz im Bannkreis barocker Todesvorstellungen, Luzern 1996, s. 9-33.
- Eide, O., E.: Trondernes kirke fra 1200-talet eller fra senmiddelalderen? Trondernes 2005.
- Ekroll, Ø.: Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050-1550, Oslo 1997.
- Engberg, N.: Ødekirker. Arkæologiske udgravninger i Danmark 1999, København 2000, s. 7-17.
- Fischer, G.: Domkirken i Trondheim. Kirkebyggeriet i Middelalderen I-II, Trondheim 1955-65.

- Hauglid, R.: Om dendrokronologisk datering, Fornvännen 1998, s. 27-29.
- Hoffmann, G.: Der Crucifixus dolorosus in St. Maria im Kapitol zu Köln. Neue Erkenntnisse nach seiner Restaurierung und ihre Bedeutung für die Kunst des frühen 14. Jahrhunderts. *Colonia Romanica* XV, 2000, s. 9-82.
- Høgersdal, E.: Holme Klosterkirke. Bygningsarkæologiske Studier 90, København 1990, s. 7-32.
- Jacobsson: Höggotisk Skulptur i gamla Linköpings stift, Visby 1995.
- Johannsen, H. & B.B. Johannsen: Sct. Knuds Kirke. Otte kapitler af Odense Domkirkes Historie, Odense 2001.
- Karlson, L.: Träskulpturen. Den gotiska konsten. Signums svenska konsthistoria, Lund 1996, s. 204-12.
- Kjær, U.: Hverken fugl eller fisk. En usædvanlig kvindefremstilling i Skibby. *Iconographisk Post* 1985 nr. 1, s. 1-13.
- Krefting, O.: Om Trondhjems Domkirke, Trondhjem 1899.
- Kristensen, H. K.: Midelalderbyen Viborg, Århus 1987.
- Körner, H.: Grabmonumente des Mittelalters, Darmstadt 1997.
- Lagerlöf, E.: Dendrokronologin och Gotlands kyrker, Fornvännen 1997, s. 63-66.
- Lexikon der Christlichen Ikonographie 1-8, udgivet af K. Kirschbaum, Rom, Freiburg, Basel, Wien 1968-72. (genoptryk som Sonderausgabe 1994).
- Lövén, C.: Den första gotiseringen av Odense domkyrka. En om-tolkning. *Fortid og Nutid* 2006, s. 127-135.
- Lysaker, T.: Domkirken i Trondheim Bind III. Fra katedral til sognekirke 1537-1869, Oslo 1973.
- Myrdal, J.: Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse: Ett perspektiv på senmedeltidens Sverige, Stockholm 2003.
- Nervander, E.: Dödsdansen i Ingå kyrka, Finsk Museum 1895, s. 65-82.
- Nisbeth, Å.: Ängsjö kyrke och dess målingar, Stockholm 1988.
- Nyborg, E.: Kirke og kloster. Da klinger i Muld... 25 års arkæologi i Danmark, redigeret af S. Hvass og B. Storgaard, Århus 1993, s. 242-47.
- Poulsen N-J.: Randbøl sogns bebyggelse ca. 1570 til 1700. Et sydjysk sogn før og efter svenskekrigene. *Landbohistorisk Tidsskrift* 2. rk. IV, s. 125-181.
- Rosenfeld, H.: Der mittelalterliche Totentanz – Entwicklund – Bedeutung. Köln Wien 1974.
- Rouiller, J-L.; Les sépultures des seigneurs de la Sarraz, i L' abbaye Prémontrée du Lac de Joux des origines au XIVE siècle, udgivet af C. Martinet, Lousanne 1994.
- Sveriges Kyrker, udgivet af Riksantikvarieämbetet och Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien, Stockholm 1912ff.
- Ullén, M.: Gotikens Kyrkobyggande. Den gotiska konsten. Signums svenske konsthistoria, Lund 1996.
- Ulsig, E.: Pest og befolkningsnedgang i Danmark, *Historisk Tidsskrift (dansk)* 1991, s. 21-43.
- Varming, J.C.: Holme Klosterkirke. Nye tanker omkring kirkens bygningshistorie og klosterbyggeriets begyndelse. *Bygningsarkæologiske Studier* 91, København 1991, s. 7-12.
- Vellev, J.: Asmild Klosterkirke i 900 år, Højbjerg 1990.
- Wenningsted-Torgard, S.: Krucifixe des 14. Jahrhunderts auf Lolland-Falster und in Nordjütland. Figur ind Raum. Mittelalterliche Holzbildwerke im historischen und kunstgeographischen Kontext, udgivet af Uwe Albrecht og Jan von Bonsdorff i samarbejde med Annette Henning, Berlin 1994.
- Wienberg, J.: Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark, Stockholm 1993.
- Wienberg, J.: Gotlands Guldålder – kyrkor, konjunkturer och korståg. Från Stad till land. En medeltidsarkæologisk resa tillägnat Hans Andersson, Stockholm 2001, s. 229-40.
- Wolff, A.: Der Kölner Dom, Köln 1974, 3. udg. Köln 1982.